

1. Árpád-kori könyvkultúránk fennmaradt kódexemlékei

A korszak könyvkultúrájának emlékei szinte mind liturgikusak, azaz istentisztelet céljából másolták őket. Legrégibb, 1093 körüli időből származó pannonhalmi könyvjegyzékünk 80 könyve közül is 48 liturgikus. Mezey László átfogó becslése szerint az ország középkorvégi (1526) kódexállománya legalább 45 000 körül lehetett. Az állománynak is nagy többsége – mivel az alapvető műfajok: misekönyv, graduále, antifonále, zsolozsmáskönyv, szertartáskönyv minden plébánián megvoltak – a liturgikus könyvek körébe tartozott vagy azokhoz kapcsolódott (prédikációs gyűjtemények stb.). A hazai kódexirodalom további jellegzetessége, hogy ennek az állományegységnek alig 1%-áról van tudomásunk. Ehhez járul hozzá, hogy a mai Magyarország területén őrzött kódexek jó része nem magyarországi eredetű, hanem a 18–20. századi újkori könyvgyűjtés eredményeként került hazai könyvtárakba. Így egyházi könyvtáraink mai állományának csak 10%-a magyarországi eredetű, míg a legmagasabb arányt a budapesti Egyetemi Könyvtár mutatja 50%-kal.¹

Ilyen körülmények között érthető az az aprólékos kutatómunka, amellyel a kodikológusok legkorábbi kódexirodalmunk eredetiben fennmaradt emlékeit tárják fel és mutatják be. Ezek közé tartoznak 11–13. századi liturgikus kódexeink: Hartvik győri püspök szertartás könyve (Zágráb, Érseki K., MR 165., 11. sz.), egy esztergomi benedictionale és a Hahótinak nevezett Szt. Margit sacramentarium (mindkettő Zágráb, Érseki K., MR 89. és MR 126., 12. sz.), egy székesfehérvári antifonále (Graz, Egyetemi K., 12. sz.), a Pray-kódex sacramentariuma (Bp. OSZK, MNy 1., 12. sz.), Szelephényi evangelistarium (Nyitra, Káptalani K., 12. sz.), egy a zágrábi egyházmegyéből való missale (Németújvár, Ferences K., M 28., 13. sz.) és egy esztergomi missale (Pozsony, Nagyszombat, 1341 előttről). Műfajukat tekintve legnagyobb számban sacramentariumokat és missalékat találunk. Maga a sacramentarium a misekönyv egy ősi típusa, a miséző pap által egyedül mondott imádságok szövegét tartalmazza. A sacramentarium-típusok az 5. századtól hosszú utat tettek meg a 12–13. századig, amikor felváltotta őket a „teljes misekönyv”, röviden a missale. A missale plenum alapvetően a sacramentarium, az énekelt részeket tartalmazó antifonále, az evangéliumi részeket tartalmazó evangelistarium és a bibliai, különösen az apostoli levelek olvasmányrészeit tartalmazó epistolarium ötvöződéséből alakult ki. Az utóbbi műfajok azonban ezt követően is megőrizték önálló könyv-formájukat. E fejlődés nyomai a viszonylag kései Pray-kódex akkor már „archaikusnak” tekinthető sacramentariumában jól kitapinthatóak.²

E kéziratok nem egyszerűen a naponta végzett istentiszteleti tevékenységet dokumentálják, hanem a sajátos középkori nemzeti azonosságtudat, a „populus christianus” ideológiájának konkrét részleteire is fényt vetnek. Hétköznapi emlékei a szentek (és ereklyéik) tiszteletében megvalósuló közösségképződésnek. A helyi, regionális és országos szentek tiszteletének egymásra épülése jól kimutatható e forráscsoportban. A helyi egyházak patrónusainak (akinek vagy akiknek a tiszteletére felszentelték) megünnepléséről és az országos ünnepek megtartásáról törvényszöveg – a szabolcsi zsinat – is rendelkezett, egyébként a szentek tiszteletét helyi hatások alakították (egyházmegye védőszentjei, búcsújáráshelyek, az ott használt első liturgikus könyvek hagyománya stb.).³

Végül jelzésszerűen utalnunk kell e szerkönyvek művészettörténeti, zenetörténeti és irodalomtörténeti jelentőségére, többek között arra is, hogy a sacramentariumok, missalek szövegének stílusa nem egy helyen az antikvitás klasszikus latinjának méltóságát és a tagmondatok kimért szerkesztettségét örökítette át a középkorba, sőt egészen a nemzeti nyelvű liturgia bevezetéséig.⁴

A korai magyar egyháznak Európa más területeihez fűződő kapcsolatairól csak szórva-nyos említések maradtak fenn, idegen püspökök, szerzetesek itteni látogatásáról, térítéséről, zarándokútjáról vagy éppen egyházi hivatal viseléséről. Az adatokat a korábbi monográfiák és tanulmányok – Balics Lajos, Hermann Egyed, Györffy György, Mezey László stb. – már gondosan összegyűjtötték.⁵ A forrás- és adatszegénység irányította a kutatók figyelmét arra, hogy a liturgikus kódexeknek a szentek ünnepeit tartalmazó része, a sanctorale hasznos információkat nyújthat az egyházi érintkezések történetéről.

A kódexek eredetének meghatározásában a sanctoralén kívül persze többi alkotóelemüknek, a kalendariumnak és a temporalénak is szerepe lehet. Ezek közül az egyházi év változó ünnepeinek a mise-imádságait megőrző része a legkonzervatívabb, ezért a kéziratípusok elkülönítésére igen alkalmas, lokalizálására azonban az egyházmegyei rítusok megszilárdulása előtt már kevésbé. Az említett alkotóelemek közül a kalendarium a legmozgékonyabb, különösen mivel a kódexek élén található, könnyen bővíthető, átalakítható. Ezt mutatja, hogy számtalanszor bejegyeztek természeti jelenségeket, történelmi eseményeket vagy környezetük egyházi-világi tagjainak elhalálozását. A kódexek korábbi másolatainak a kiderítésében pontosan ezért csak óvatossággal használható, szembesítve a többi alkotórészsel. Szempontunkból a sanctoralé jelentősége a legnagyobb, mivel általában az átmásolások során megőrizték – a talán korábban sosem hallott – távoli szentek ünnepeit és kiegészítették a másolás helyére jellemző és ott tisztelt (védőszent, régió- belül, országosan tisztelt) szentek imádságaival. Ennek figyelembevételével az ünnepek, valamint paleográfiai, szövegtörténeti kritériumok alapján sikerülhet a kéziratok korábbi, akár több átmásolást is megelőző, feltételezett szövegállapotának a helyhez vagy régióhoz kötése. Ebben az esetben beszélhetünk a kódex mintapéldányáról, vagy ha még korábbi állapotra lehet következtetni, akkor még ősmintapéldányáról is. A kódexek eredetének rekonstruálása, vándorútjuknak felkutatása teheti az egyébként nemzetközi műfajú – a latin kereszténység területén azokat kisebb-nagyobb eltéréssel bárhol másolt – kéziratokat az egyes országok művelődéstörténete számára használható, értelmezhető történeti forrásokká.

2. A sanctoralék, kalendariumok vizsgálatának kérdései

„Ragyogó égboltként magasodik Isten esztendeje a Vándor-Egyház földi pályája fölé. Álló csillagai a szépséges Mária-ünnepek, a szentek szinte megszámlálhatatlan ünnepei bolygókként tündökölnék rajta...” írja a hazai liturgiátörténet nagy alakja, Radó Polikárp.⁶ A középkori klerikus is hasonlóan gondolkozhatott, amikor gondosan pótolta a liturgikus kéziratokba az újra tisztelettel övezett, vagy az újonnan szentté avatottak ünnepnapjait, neveit. Jelen referátumunk e kéziratok eredete szempontjából a sanctorale és kalendarium részek áttekintésére és számos esetben új szempontú elemzésére vállalkozik. (Itt jegyezzük meg, hogy jelen keretek között nincsen mód az ünnepeknek a patrocíniumkutatás eredményeivel való szembesítésére és az ünnepek 1301 utáni sorsának nyomonkövetésére.)

E kéziratcsoport szentnévsorainak vizsgálata a két világháború közötti időszakban kezdődött és mindenekelőtt Kniewald Károly zágrábi egyetemi tanár nevéhez kapcsolódik.⁷ Vizsgálódásait az jellemezte, hogy nem tartotta szem előtt a kéziratok többszöri átmásolásának

és kiegészítésének a lehetőségét, így a különböző liturgikus rétegeket összemosta. Másrészt igen élénken reagált a német kulturális befolyásnak a korszakban tapasztalható túlhangsúlyozására, ami például Fritz Valjavec munkáiban volt tapasztalható, ti. Valjavec a magyarországi liturgikus kéziratokat általában, még a Hahóti kódexet is a „német” kultúrkörbe illesztette.⁸ A Valjavec által reprezentált felfogással szemben a hazai kutatók egységesen léptek fel.

Kniewald, majd nyomában Kühár Flóris és Radó Polikárp munkáiban⁹ a hangsúly a kéziratokban tisztelt szentek „nemzeti hovatarozására” (?) tolódtott és egy francia–német vetélkedéssé alakult át. Kniewald, a legkiválóbb hazai bencés kutatókhoz hasonlóan a magyarországi liturgikus könyvek francia eredete mellett foglalt állást. Az 1930-as évek politikai megfontolásából is következett, hogy e kéziratok forráshelyét egyértelműnek és ellenmondásmentesnek próbálták beállítani. Kniewald egészen odáig jutott, hogy pl. a Hahóti-kódexben a különösen Augsburgban tisztelt Afra ünnepét nem volt hajlandó észrevenni.¹⁰ Ebben a szellemben jelent meg Kühár Flóris rövid összefoglalója is a Nouvelle Revue de Hongrie 1938. évi évfolyamában, majd készült el Radó Polikárp áttekintése a Revue d'Histoire comparée 1948-as kötete számára.¹¹ Napjainkig a kutatás az ő nyomdokaikon haladt. A kérdéskörrel való ismételt foglalkozást továbbá az is indokolja, hogy az utóbbi évtizedekben a liturgikus kéziratok szövegkiadásai, az egyházmegyei, egyháztartományi kalendáriumok (Festkalender) közzététele nagymértékben gyarapodott.¹²

3. A kéziratok tanulságai

Az elmondottak alátámasztására nézzük meg, hogy Árpád-kori liturgikus könyveinkben található szentek ünnep-soraiból milyen következtetések vonhatók le. Áttekintésünkbe azokat a kéziratokat vontuk be, amelyeknek sanctoraléjában, kalendáriumában szűkebb, helyi kultuszú szentek fordulnak elő. Így marad ki az esztergomi benedictionale, amelyben csak általánosan megtartott ünnepek fordulnak elő. Az ünnepek közül nem foglalkozunk azokkal, amelyek a kéziratok alaprétégehez tartoznak és a gelasianus és gregorianus típusú sacramentariumokban jól elkülöníthetők. Annál nagyobb fontosságot tulajdoníthatunk a regionális és helyi szenteknek, akiket csak kultuszközpontjaik környékén tiszteltek. A magyarországi szentek ünnepeivel sem foglalkozunk. A felsorolásokban még viszonylagos teljességre sem törekszünk. A kódexek keletkezési helyére nézve a sanctoralék, kalendáriumok, helyi ünnepei önmagukban nem igazítanak el teljes pontossággal, de a forrásvidék egyházföldrajzi viszonyait szűkebb-tágabb pontossággal jelezhetik.

Liturgikus emlékeink sorában kiemelkedik a Pray-kódex mind sanctoraléja, mind kalendárium gazdagságával. Ugyanakkor az ellentétek és nézetkülönbségek is ezzel a kódexszel kapcsolatban éleződtek ki a leghatározottabban. Mint ismeretes, Kniewald Károly határozottan az arrasi egyházmegye mellett tette le voksát – főleg Vedastus és Amandus kultuszközpontjai miatt – szemben Zalán Menyhérttel, aki inkább a német, délnémet hatások beszőrdésére helyezte a hangsúlyt.¹³

A PK sanctoraléja különösen bonyolult, az ünnepek különböző csoportjai rétegződtek egymásra. Ezek a rétegek az eddigi elemzések számára megoldhatatlan problémát jelentettek, mivel a 12. század végi kéziratot mint egy adott, akkor született opust vizsgálták, nem vévén tudomást a kézirat források hosszú, másolásokon (és nemegyszer átszerkesztéseken) keresztül vezető útjáról. Emellett a már akkor is hozzáférhető sanctorale névsorokkal való összehasonlítást is elmulasztották.

A sanctoraléra vonatkozóan annyi állapítható meg, hogy az ünnepek nagy száma és területi szórtsága számos betoldást, bővítést feltételez. Mindenesetre, a délnémet területen

tisztelt szentek miséi (Flórián, Willibald, Rutpert, Willechad, Balázs, Korbinián) figyelmeztetnek egy bajor területeken történt átszerkesztésre. Ennek bizonyítása előtt azonban a sanctorale számos érdekessége közül kitérünk a sanctoralében megmutatkozó Zsigmond tiszteletre.

A magyar krónikában is helyet kapott burgundi szentkirály május 1-ünnepéről csak a kalendárium tud, ám október 16-i translatioja „alia” misével szerepel, sőt a PK-függelék sanctoraléja is megőrizte könyörgéseit.¹⁴ Chlodomer a frank–burgund háborúk idején Zsigmondot családjával együtt legyilkoltatta és Orléans közelében egy kútba dobatta (523. május 1.). Tisztelete rövidesen kivirágzott, tetemét 535 vagy 536 október 16-án átvitték az általa, Szt. Móric és a thébai hősök tiszteletére alapított agraumi apátságba. A szentkirály kultusza a liturgikus kéziratokban is visszhangra talált, különösen a lázbetegekért való hathatós közbenjárásának köszönhetően. A 10. században bajelhárító szerepe mellett szentkirály-volta is hangsúlyt kap, nevét bejegyzik a sacramentariumok kalendáriumaiába (Moissac, Salzburg, Freising stb.) és a Mindenszentek litániájába (Reichenau, Trier, Tegernsee). Ezzel ereklyéinek terjedési iránya is egybeesik, 1012-ben Bambergben, a 11. században még Prüfeningben említik. A 14. század előtt, amikor is a luxemburgiak felkarolják tiszteletét, a PK-beli többszöri előfordulása mindenképpen említésreméltó és valamelyik kultusz-központjával (Burgundia, német Dél-Kelet) való kapcsolatra utal, s ez talán az ősmintapéldány forrásterületét is jelezheti.

A PK kalendáriumában a délnémet szenteknek is egy koncentrált együttesét találjuk meg. A magyarországi liturgikus könyvek közül csak itt fordul elő két eichstätti apát neve, Solus (XII. 3.) és Wunebaldus (XII. 18.), valamint Quirinus Tegernseebe való átvitelének ünnepe (VI. 16.). A Magyarországon ritkán előfordulók közé tartozik még Pirminius reichenauai apát (XI. 3.) és Alto, Altomünster alapítója (II. 9.). A délnémet kalendáriumokban és mártirologiumokban is ritka Alto, Pirmünus, Quirinus, Solus, Wunebaldus ünnepe. Így gyakorlatilag kizárhatjuk azt a lehetőséget, hogy egy már élő délnémet hagyomány hatására Magyarországon másolták volna be neveiket.

A további ünnepek már nagyobb gyakorisággal fordulnak elő mind a magyarországi, mind a 11–12. századi délnémet emlékekben: Ulrich, augsburgi püspök (VII. 4.), Walpurga (II. 25., V. 1.), akinek egyike kultuszközpontja Eichstätt; Willibald, eichstätti püspök (VII. 7.), Rutbert, salzburgi püspök translatiós ünnepe (IX. 22.), Otmar, st. galleni apát (XI. 16.), a regensburgi Emmeram. Külön említést érdemel a regensburgi Wolfgang két ünnepnapja (X. 7. és X. 31.). Közülük az első, átvitelének ünnepe, a magyarországi gyakorlatban csak itt fordul elő, és az említett egykorú délnémet kalendáriumokban is ritka. Tudjuk, hogy 1052-ben IX. Leó avatta szentté a szintén regensburgi Erharddal, akinek neve egyébként nem szerepel a PK-ben. Amennyiben Wolfgang nevének bejegyzéseit nem utólagos, magyarországinak tekintjük, akkor 1052 a terminus post quem a PK sacramentariumának Magyarországra kerülésében. Az említettek közül a sanctoralében Walpurgának, Willibaldnak, Rutbertnek van egy-egy miséje. A terület földrajzi elhelyezkedése lehetővé teszi, hogy a würzburgi Kilián (VII. 8., misével), a melki Kálmán (†1012, X. 13.), a freisingi Korbinián (IX. 8., csak misével), és Flórián (V. 4., misével) ünnepeit is kapcsolatba hozzuk a kalendárium Eichstätt köré csoportosuló ritka ünnepkörével. Véleményünk szerint a PK sacramentariuma mintapéldányának utolsó Magyarországon kívüli átszerkesztésére is – egy közelebről meg nem határozható helyen – ezen a területen került sor.¹⁵

A következőkben röviden kitérünk a Hahóti-kódexre, a Szelepchényi-evangelistáriumra, a grazi (székesfehérvári) antifonáléra, a németújvári (zágrábi) és az 1341 előtti esztergomi missaléra.

A *Hahóti-kódexet* a 11–12. század fordulóján másolták Magyarországon.¹⁶ Legjellegesebb ünnepei: Audonius (VIII. 24.), aki Rouen püspöke és több közeli apátság (pl. Fontenelle) alapítója; Wandregilis (VII. 22.), aki Rouen püspöke, Fontenelle első apátja és Sámson (VIII. 3.), a walesi születésű misszionárius-szerzetes, Dol püspöke. A helyi ünnepek határozottan a roueni egyháztartományra utalnak. Kniewald nyomán Audonius különleges tisztelete alapján feltételelesen Fontenelle apátsága jelölhető meg az ősmintapéldány keletkezési helyéül. Afra ünnepe már a kézirat későbbi útja, talán magyarországi másolása során kerülhetett a kódexbe.

Az íráskép alapján a 11. század végére datálható *Szelepchényi-evangelistarium* jelenlegi formájában már Magyarországon készült, amire Adalbert, Vencel, Elek, Demeter ünnepei, és az Adalberthez szóló könyörgés mutat, Esztergom vagy az esztergomi egyházmegye egy bencés monostora (talán Garamszentbenedek) számára.¹⁷ Ünnepeinek nagy száma és feltűnő területi szórtsága a hasonlóképpen 12. századi, de nála valamivel későbbi Pray-kódexhez teszi hasonlóvá. A kéziratot bencés eredete vagy használata kétségbevonhatatlan Benedek ünnepei, és főleg ritka decemberi átvitel-ünnepe miatt. Az ünnepek ritkán előforduló csoportja ismét Normandiába vezet Szt. Mihály helyi ünnepe (X. 16.), és Gildardus, Rouen püspökének (VI. 8.) megemlékezése alapján. Jól elhatárolható csoportot jelentenek a kölni ünnepek: Pantaleon (VII. 27.), Gereon (X. 10.), Severinus (X. 23.), 11 ezer szűz (X. 21.). Ide kapcsolható még Willibrod echternachi apát (XI. 7.) és Bonifác (Fulda, Mainz VI. 5.) ünnepe. A st. galleni csoportot Gál (X. 16.) és az apátság első apátja Othmár (XI. 16.), Kolumbán (Luxeuil) Balázs (St. Blasien II.3.) és Afra (VIII. 7.) képviseli. Ezek alapján feltételezhető, hogy a kódex ősmintapéldányát az első két csoport alkotta, míg az ünnepek kölni és st. galleni csoportja a kódex vándorútjának állomásait, átszerkesztését, vagy átszerkesztéseit jelöli. A kódex szövegállapotában Radó Polikárpnak sikerült kimutatnia az ógallikán liturgia sajátosságait, ami ismét az első ünnepekörök és az ősmintapéldány azonosságára utal.¹⁸

A 12. század első feléből származó *székesfehérvári antifonále* ünnepei a délnémet területre összpontosulnak, így a mintapéldány forrásvidéke meghatározásában e kódexszel kevesebb a gond.¹⁹ Gál és Othmár terjedelmes szövegei St. Gallenre, Balázs St. Blasienre, Móric és társai Niederaltaichra, István protomártír ünnepe Passaura utal. A kódex kiadója Mezey László st. galleni vagy niederaltaichi bencés mintapéldányt feltételez.

A *Németújváron őrzött missalét* a 13. század első felében a zágrábi egyházmegye számára másolták, mint Dobszay László kiderítette.²⁰ A kódex sanctoráléja meglehetősen valószínűséggel mutatja a mintapéldány metzi eredetét, az egyébként alig ismert metzi püspök, Terentianus ünnepe (X. 26.) alapján. Kalendáriumában a fenti feltételezést támasztja alá a metzi püspök, Arnulf említése. Ugyanakkor kalendáriumában, néhány kivételtől eltekintve, már kitapintható délnémet hatást mutat, ami már a kódex egy későbbi átszerkesztéséhez kapcsolható Florián (V. 4.), Ulrich (VII. 4.), Willibald (VII. 7.), Kilián (VII. 8.), Afra ünnepnapjaival.

A mára több részre szétesett 1341 előtti *esztergomi missale* rendkívül gazdag sanctoráléjával tűnik ki.²¹ Kései másolása és igen rétegzett ünnepcsoportjai miatt az ünnepeknek csak leginkább helyi jellegű rétegére mutatunk rá. Ez érdekes módon jórészt egyezik azoknak az ünnepeknek a csoportjával, amelyek, összehasonlítva az első nyomtatott esztergomi missaléval (1484), abból *hiányoznak*, azaz idegenek maradtak a hazai liturgikus fejlődés egy vonulatában. Közöttük feltűnő a trieri püspökök hosszú sora: Marius, Valerius (I. 29.), Modoaldus (V. 12.), Maximinus, Ludvinus (IX. 29.), Nicetius (X. 1.), aki érdekes módon csak Trierben szokásos ünnepnapján fordul elő, Eucharius (XII. 9. v. 10.). A további csoportokban szereplő ünnepek is alátámasztják sejtésünket, hogy a kódex ősmintapéldányául

egy trieri kézirat szolgálhatott. Tovább vizsgálva a két esztergomi missalét, kiderül, a délnémet ünnepek egy része is a kihagyás sorsára jutott: Waldburga mindkét ünnepével, Rutbert mindkét ünnepével, Emmeram, Afra, Gereon, Korbinian, Gál, Othmár, Ulrich, Florian, Willibald. Rögtön megjegyezzük, hogy az egyházmegyék nyomtatott missaléi eltérő módon válogatottak, így az itt felsorolt ünnepek egy része, főleg a délnémet kör, azokban továbbra is szerepel.

4. Következtetések

Liturgikus könyveink sanctoraléjainak és részben kalendáriumainak áttekintése alapján megerősítette azt az általános véleményt, hogy a kéziratok között vannak lotharingiai, rajnavidéki eredetűek, de azt tovább is pontosította. Kiderült, hogy kizárólagos forrásterületről egyáltalán nem beszélhetünk. A kéziratok ősmintapéldányai a roueni, kölni, trieri, mainzi érsekség területére lokalizálhatók. A PK és a Szelephényi-evangelistarium esetében valószínűsíthető, hogy az ősmintapéldányt még Magyarországra kerülése előtt átszerkesztették (salzburgi, mainzi érsekség). A székesfehérvári antifonále a Felső-Rajna vidékre, St. Gallenre mutat. Szándékosan nem említettük az Oláh Miklós féle evangelistariumot (Esztergom, Főszékesegyh. K.), mivel bizonytalan Magyarországra kerülésének ideje.²² A 11. századi kézirat egész biztosan a liège-i egyházmegye területéről származik, és későbbi átszerkesztés nyomát nem mutatja, az Alsó-Lotharingiából származó kéziratok sorába illeszkedik. A források eredetének a változatossága párhuzamba hozható a lengyel könyvtörténet eredményeivel is, ahol – többek között – római, lotharingiai, niederaltaichi, cividalei eredetű kéziratokat sikerült azonosítani.²³

A szakirodalomban tapasztalható korábbi bizonytalanság, különösen ami a PK eredetének a kérdésében mutatkozott meg, abból adódott, hogy a lotharingiai, frank hatást úgy tekintették, ami Európán átnyúlva csak Magyarországon tapintható ki. A cluny-i és a gorzei reformmozgalommal való közvetlen kapcsolatok valóban éreztették hatásukat, ám a frank, lotharingiai befolyás jelentkezése a tőlünk nyugatra fekvő területeken már évszázadokkal korábban megkezdődött.

A bajor területeken az erőteljes frank hatás a 7. századtól számítható. Az ideérkezett frank térítők vetették meg az itteni egyházszerkezet alapjait – Emmeram, Erhard, Korbinian, Rutbert vezetésével.

Emmeram, aki Aquitaniából származott, és poitiers-i püspök lett, a 7. századi kelta–frank misszió jelentős alakjaként jutott el a birodalom bajor területére, így a bajor hercegség központjába, Regensburgba is. Csontjait 739 után vitték át a helyi Szt. György templomba. A kolostor alapítását a hagyomány Szt. Rutbertnek tulajdonítja, amelynek patrónusaként Emmerám, Györgyöt elhomályosítva, a város legünnepelebb szentjévé vált. Ezek alapján megdölgendő pusztán csak frank hatást sejteni ünnepe mögött.²⁴

Hasonlóképpen tanulságos Vedastus és Amandus, Arras és Maastricht püspökeinek a tiszteletét megvizsgálni. Amandus nevét az augsburgi Afra kolostor kalendáriumja – Vedastuséval együtt – nem véletlenül őrizte meg kétszer is, február 6-án és átvitele napján, október 26-án. Amandus I. Dagobert uralkodása idején, a Merovingek keleti hatalmát is egyben meg támogatandó, térített a bajor területeken.²⁵ Erekllyei még Rutbert idején Salzburgba kerülnek. A Karoling-korban a folyamat folytatódott. Arno, st. amandi apát, miután salzburgi érsek lett, kódexeket és kódexmásolatokat hozott magával kolostorából Salzburgba.

A frank befolyást az ereklyék keletre való átvitele kísérte, előbb bajor földre, a 9. században szász földre. Ez egyúttal a birodalmi integráció céljait is szolgálta, Szent Vitus ereklyei

így jutnak St. Denisből Corveybe majd később Prágába, Márton ereklyéi Mainztól Regensburgig terjednek el.²⁶ A frank szerzeteseknek és ereklyéknek a birodalom keleti részein való megjelenése a liturgikus könyvek vándorlásával is együtt járt. A bizonyítottan 11–12. századi délnémet szerzővekben már előfordul Hilarius, Gengolf, Lantbert, Remegius, Germanus, Vedastus, Dénes, Amandus.

A folyamat tudatos aktusának tekinthető a bambergi dóm felszentelése (1012. május 6.),²⁷ amelyen többek között Asztrik, a magyarok érseke is részt vett. A jól ismert eseményre azért érdemes ismét utalni, mert az oltárpatrocíniumok, illetve a bennük elhelyezett ereklyék között jól elkülöníthető egy frank csoport – ezek oltárát szentelte fel Asztrik – (Hilarius, Remegius, Vedastus, Amandus, Germanus, Medardus, Leodegarius), egy burgundi csoport (Zsigmond, Móric és társai, Alexander, Eventius stb.), valamint egy dél-német birodalmi csoport (Adalbert, Emmeram, Vencel, Rutbert, Erhard). Tiszteletüket már maguk az innen származó kéziratok terjesztették tovább, mint pl. egy azonosított niederaltaichi misekönyv Gniezno-ba.²⁸ A bajor területek vázolt egyházföldrajzi átalakulása kellőképpen igazolja frank, lotharingiai eredetű kéziratok délnémet területen való jelenlétét és ottani átszerkesztését, nem zárva ki más esetben a kódexek közvetlen útját Lotharingiából vagy a Rajna-vidékről Magyarországra.

JEGYZETEK

1. MEZEY L.: *Fragmenta Codicum. Egy új forrásterület feltárása.* In: MTA I. OK 30 (1978) 65–90.

2. VÖ. EISENHOFER, L.: *Handbuch der katholischen Liturgik.* Freiburg in Br. 1932., Bd. I. 57–86.

3. RADÓ P.: *A nemzeti gondolat középkori liturgiánkban.* In: *Katolikus Szemle* 55 (1941) 431–438.

4. RADÓ P.: *A liturgia stílusa.* In: *Pannonhalmi Szemle* 1926. 63–68., MOHRMANN, Ch.: *Latin chrétien et liturgique. Quelques observations sur l'évolution stylistique du canon de la messe romaine.* In: *Études sur le latin des chrétiens.* T. 3. Rome, 1965.

5. HERMANN E.: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* München, 1973.; GYÖRFFY GY.: *István király és műve.* Bp., 177¹; MEZE L.: *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata.* Bp. 1979; BALICS L.: *A római katolikus egyház története Magyarországon. I–II. k. Bp., 1890; SZÉKELY, GY.: Gemeinsame Züge der ungarischen und polnischen Kirchengeschichte des XI. Jhs.* In: *Annales Univ. Scient. Budapestiensis de R. Eötvös nom. Sect. Hist.* 55–80. *A szentnévsorok jelentőségére, szerepükre az egyes mintapéldányok meghatározásában I.* UNTERKIRCHER, F.: *Das Missale von Millstatt.* In: *Codices manuscripti* 10 (1984) 135–148.

6. RADÓ P.: *Az egyházi év.* Bp., 1957. 5.

7. KNIEWALD K.: *A Pray-kódex sanctoraléje.* In: *Magyar Könyvszemle* (63 (1939) 1–53.; Uő.: *Das Sanctorale des ältesten ungarischen Sakramentars.* In: *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft,* 1941, 1–21.

8. VALJAVEC, F.: *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südost-Europa.* Bd. I. Mittelalter. München, 1953. *Hahóti-kódexre* 40., *PK-ra* 43., *Szelephényi-kódexre* 241–242. *Jellemző az első kiadás címe is: „Der deutsche Kultur-einfluss im nahen Südosten”* (1940).

9. KUHÁR, F.: *Les sources françaises de la vie liturgique en Hongrie.* *Nouvelle Revue de Hongrie* 1938, 423–427.; RADÓ P.: *A magyar liturgia eredete a XI. században.* *Vigilia* 1957, 391–399.

10. KNIEWALD K.: *A „Hahóti-kódex” jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából.* In: *Magyar Könyvszemle* 62 (1938) 97–112.

11. L. 9. jegyz., Radó Sur l'origine française de la liturgie hongroise címmel tervezett tanulmánya magyarul a *Vigiliában* jelent meg, l. 9. jegyz.

12. PL. LAGEMANN, A.: *Der Festkalender des Bistums Bamberg im Mittelalter. Entwicklung und Anwendung.* (103. Bericht des Historischen Vereins für Pflege der Geschichte des ehemaligen Fürstbistums Bamberg.) Bamberg, 1967; BRAKEL, C. H.: *Die vom Reformpapstum geförderten Heiligenkulte.* In: *Studi Gregoriani* 9 (1972) 241–311.

13. ZALÁN M.: *A Pray-kódex benedictiói.* In: *Magyar Könyvszemle* 34 (1927) 44–66.; általában VESZPRÉMY L.: *Megjegyzések a Pray-kódex sacramentarium maiusa sanctoraléjáról.* In: *Magyar Könyvszemle* 100 (1984) 87–95.

14. Zsigmondra I. FOLZ, R.: *Zur Frage der heiligen Könige: Heiligkeit und Nachleben in der Geschichte des burgundischen Königtums.* In: *Deutsches Archiv* 14 (1958) 317–344.; ZIMMERMANN, G.: *Die Verehrung der böhmischen Heiligen im mittelalterlichen Bistum Bamberg.* (100. Bericht des Historischen Vereins für die Pflege der Geschichte des ehemaligen Fürstbistums Bamberg) Bamberg, 1964. 210–239. *Sajátos, hogy Zsigmond-tiszteletére eddig nem figyelt fel a PK-ben, noha a térségben – a délnémet területet is beleértve – a kódex másolásának korai időpontjában egyedülálló. Annál is inkább szembeszökő, mivel az ősmintapéldány korábban feltételezett forrásterületére (reimi egyháztartomány) a helyi tiszteletű szentek ünnepei nem mutatnak. Így Zsigmond ünnepe legalábbis az ősmintapéldány vándorlásának irányát mutathatja. További tám-*

pontokat a temporale-rész összehasonlító vizsgálatától lehet remélni, l. Török József tanulmányát.

15. Walpurgára l. HOLZBAUER, H.: Mittelalterliche Heiligenverehrung-Heilige Walpurgis. (Eichstätt Stud. Bd. 5.) Kevelaer, 1972. Az eichstätti naptárra Hirschmann, A.: *Calendaria Eystettensia*. In: *Analecta Bollandiana* 1898, 393–413.; Továbbá PUCHNER, K.: Patrozinienforschung und Eigenkirchenwesen mit besonderer Berücksichtigung des Bistums Eichstätt. Kallmünz, 1932. Emmeramra l. BABL, K.: Emmeram von Regensburg. Legende und Kult. Kallmünz, 1973. (Thurn und Taxis-Studien. Bd. 8.) Wolfgang ünepére felfigyelt már WATTENBACH, W.: Bemerkungen zu einigen österreichischen Geschichtsquellen. In: *Archiv für Österreichische Geschichte* 1870, 493–522.

16. L. Kniewald id. tanulmányait 7. és 10. jégyz., valamint tanulmányukat, amely a Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról c. kötetben fog megjelenni.

17. RADÓ P.: Hazánk legrégebb liturgikus könyve: a Szelepchényi-kódex. *Magyar Könyvszemle* 63 (1939) 352–412.; SZIGETI K.: A Szelepchényi-kódex. In: *Magyar Könyvszemle* 77 (1961) 363–370.; RADÓ, P.: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Bp., 1973. 230–36. Mezey László véleménye a kölni egyháztartományi eredetre FALVY, Z.–MEZEY, L.: *Codex Albensis*. Ein Antiphonar aus dem 12. Jh. Graz–Bp., 1963. 21.

18. RADÓ P.: Hazánk legrégebb liturgikus könyve. 370–374.

19. Falvy Z. és Mezey L. kiadását (17. jégyz.)

20. DOBSZAY L.: Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája. In: *Zenatudományi Dolgozatok*. 1984. 7–12. L. RADÓ, P.: *Libri liturgici*. 78–86.

21. *Missale Notatum Strigoniense ante 1341*

in Posonio. Ed. Janka Szendrei–Richard Rybarič. Bp., 1982. (*Musicalia Danubiana* 1.)

22. RADÓ, P.: *Libri liturgici*. 237–240.

23. BOLZ, B.: Najstarszy kalendarz w rękopisach. *Studia Żródłoznawcze* 12 (1967) 23–38., *Chronologia Polska*. Ed. Bronistawa Włodarskiego. Warszawa, 1957. 201–220.

24. Emmeramra l. 15. jégyz.

25. Amandusra l. BALTL, H.: Das frühe Christentum in Karantanien und der heilige Amandus. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark* 46 (1975) 41–63.; Uő: Der heilige Amandus, Admont und das frühe Christentum in steirischen Ennstal. In: *Blätter für Heimatkunde* 53 (1979) 2–9.

26. PRINZ, F.: Frühes Mönchtum in Frankenreich. Kultur und Gesellschaft in Gallien, den Rheinlanden und Bayern am Beispiel der monastischen Entwicklung (4. bis 8. Jh.) München–Wien, 351–413.; BEUMANN, H.: Die Bedeutung Lotharingens für die ottonische Missionspolitik im Osten. In: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 1969, 14–46. (Újra kiadva: *Wissenschaft vom Mittelalter*. Köln–Wien, 1972. 377–409.); SEMMLER, J.: Zu den bayrisch–westfränkischen Beziehungen in karolingischer Zeit. In: *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 29 (1966) 344–424. Összefoglalóan: BAUERREISS, R.: *Kirchengeschichte Bayerns*. Bd. 1–2. St. Ottilien, 1950. 1958²

27. MGH SS XVII. 635–636. Jelentőségére és értelmezésére ZIMMERMANN, G.: Die Verehrung. (14. jégyz.) 224, 229. Uő: Vom Symbolgehalt der Bamberger Domweihe. In: *FB* 3 (1951) 37– (nem volt hozzáférhető)

28. *Missale Plenarium Bibl. Capit. Gnesnensis Ms 149*. Vol. 1–11. Graz–Warszawa, 1972. (*Antiquitates Musicae in Polonia* 11–12.); DUNIN-WASOWICZ, T.: Le culte des saints en Pologne au Xe siècle. In: *Cahiers de civilisation médiévale* 18 (1975) 229–238.

László Veszprémy: Heiligenkult in liturgischen Kodizes des mittelalterlichen (11–14. Jhs.) Ungarns

In seinem Aufsatz untersucht der Autor die Heiligennamen in Sanctoriales und Kalendarien unter dem Aspekt der Geschichte der liturgischen Kodizes – hauptsächlich Sacramentariales und Missaliales – im Ungarn des 11–14. Jahrhunderts. Da den Forschern nur wenig kirchengeschichtliches Quellenmaterial aus dem 11–13. Jahrhundert zur Verfügung steht, dienen Sanctoriales und Kalendarien als hervorragende Quellen zur Untersuchung der Geschichte liturgischer Beziehungen vor allem jener Epoche, die der Festigung der unterschiedlichen Riten der Diözesen voranging. Im Aufsatz wird die ältere Auffassung, die in den 30er und 40er Jahren zum Teil aus politischen Erwägungen entstanden ist und wonach die in Ungarn benutzten liturgischen Bücher „französischen“ Ursprungs wären, modifiziert bzw. widerlegt. Die Verwendung der Begriffe Musterexemplar und Urmusterexemplar erleichtert die Festhaltung der verschiedenen Umarbeitungen, wozu auch die Trennung der Schicht der lokal verehrten Heiligen beiträgt. Die Tradition der Verehrung der aus fränkischen Gebieten stammenden Heiligen gelangte oft nicht unmittelbar nach Ungarn, sondern meistens durch bayerische Vermittlung oder durch andere dazwischenliegende Gebiete. Eine solche Umarbeitung erfuhr das Musterexemplar des sog. Pray-Kodex (OSZK, Budapest, MNY 1.) wahrscheinlich in der Nähe von Eichstätt, das Szelepchényi-Evangelistarium (Nyitra, dt. Neutra, heute Nitra, ČSSR, Bibliothek des Kapitels) dagegen an einem näher nicht bestimmbar Ort im Erzbistum Mainz. Aufgrund der Heiligennamen des sog. Graner Missales (Pozsony, dt. Preßburg, heute Bratislava, ČSSR, Stadtarchiv, EC Lad 3., EL 18; Nagyszombat, dt. Tyrnau, heute Trnava, Archiv der Gesellschaft des hl. Adalbert) kann ein Musterexemplar aus Trier angenommen werden, während das Missale von Zagreb (ung. Zágráb) (Güssing, Bibliotheca Franciscana, M 28) auf ein Musterexemplar aus Metz zurückzuführen ist. Im Falle des Hahóti-Kodex (Bibliothek des Erzbistums Zagreb, MR 126) bleibt die Richtigkeit der früheren Feststellung, nämlich daß das Urmusterexemplar aus der Diözese Rouen stammt, unbestritten.